

SELANİK İTTİHAT VE TERAKKİ ÜÇÜNCÜ KULÜBÜ'NÜN KÖYLÜ / KÖYCÜ GAZETESİ: VATANDAŞ

İ. Arda ODABAŞI

Özet

Halkçılığın ve köycülüğün belirgin bir gelişme gösterdiği II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Selanik'te İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü tarafından köylüler için Vatandaş isimli bir gazete çıkarılmıştır. Dönemin halkçı ve köycü söylemine, İttihat ve Terakki kulüplerine ışık tutmak üzere bu makalede, adı geçen gazete değişik boyutlarıyla incelenecektir. Vatandaş gazetesi ile yakından ilişkili olduğu için, yine Selanik'te yayımlanan Tenvir-i Efkâr dergisi de bu incelemeye dâhil edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Vatandaş gazetesi, Tenvir-i Efkâr dergisi, İttihat ve Terakki kulüpleri, halkçılık / köycülük, II. Meşrutiyet, Selanik.*

VATANDAŞ: RURALIST NEWSPAPER OF SALONICA THIRD CLUB OF COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

Abstract

The newspaper called *Vatandaş* (Citizen) was issued in Salonica by the Third Club of The Committee of Union and Progress during the early years of the II. Constitutional Era (Ottoman Empire), when ruralism and populism were making notable progress. With an aim to set light on the discourse of populism and ruralism about that period, and to Committee of Union and Progress clubs, the mentioned newspaper will be analysed in varied dimensions. The journal *Tenvir-i Efkâr* published in Salonica is also incorporated into this article due to its close relation to the newspaper *Vatandaş*.

Key words: *Vatandaş (newspaper), Tenvir-i Efkâr (journal), Committee of Union and Progress clubs, populism / ruralism, II. Constitutional Era, Salonica.*

* Dr., (i.a.odabasi@gmail.com).

Giriş

1908 Hürriyet Devrimi ile açılan II. Meşrutiyet döneminde, halkçı ve köycü düşünce ve akımlar dikkat çekici bir gelişme göstereceklerdir. 1908 Devrimi aynı zamanda, matbuat alanında yarattığı ve Türkiye tarihinde daha evvel görülmemiş çap ve derinlikteki sıçrama ile siyasi, kültürel ve ideolojik akımlar için geniş kitlelere ulaşma imkânları da sağlamıştır. Devrim'in önderi İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ve hem Cemiyet'in hem de Devrim'in merkezi Rumeli / Selanik, bu minvalde de öncü roller üstlenmişlerdir.

İTC'ye bağlı kulüpler, örgütün taban (halk) ile temasında aktif rol oynamışlardır. Kültür ve etkinlik merkezleri olarak halk içinde önemli işlevler üstlenmişlerdir. Buna karşın, İTC kulüplerinin yapıları ve faaliyetleri henüz yeterince aydınlığa kavuşturulabilmiş değildir. Aşağıda ise, bir İTC kulübünün, esas itibarıyla basın kanalıyla yürüttüğü ve halkçı / köycü nitelikteki bir faaliyeti, bu kulübün yayın organı bağlamında ele alınacaktır.

II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Rumeli'de, Selanik İTC Üçüncü Kulübü tarafından köylüler için *Vatandaş* isimli bir gazete çıkarılmıştır. Elimizde çok az nüshası bulunmasına karşın, bu gazetenin pek çok açıdan dönemin en dikkat çekici yayınlarından biri olduğu söylenebilir. *Vatandaş* gazetesinin, aynı zamanda yayın hayatına giren *Tenvir-i Efkâr* dergisiyle yakından ilişkili olduğu belirtilmelidir. O nedenle, aşağıda *Tenvir-i Efkâr* da mevzu bahis edilmiştir.

1. *Tenvir-i Efkâr*

Selanik'in günlük gazetelerinden *Zaman*'ın 18 Haziran 1909 günü çıkan sayısında, Abdi İsmet (Ulukut) Bey tarafından bugünlerde öğrenciler için *Tenvir-i Efkâr* isimli haftalık ve edebî bir dergi çıkarılacağı bildirilir¹. 2 Temmuz'da ise, *Tenvir-i Efkâr*'ın bu hafta çıkacağı duyurulmuştur².

11 Temmuz'da daha kapsamlı bir habere rastlanır: "Hasılâtının bir kısmı köylerde tamim-i maarife hasredilmek üzere şehrimizde intişar edeceğini evvelce yazmış olduğumuz (*Tenvir-i Efkâr*) risalesinin birinci nüsha"sı çıkmıştır. Bu derginin hasılatıyla "köylülerin anlayabileceği bir surette açık Türkçe olarak (*Vatandaş*) risalesi tab edilip İttihat ve Terakki cemiyet-i muhteremesi tarafından köylere gönderilmiştir." *Tenvir-i Efkâr*, öğrencilerin, taze dimağların malumatlarının genişletilmesi, ahlaken düzeltilmelerine hizmet eden sade konular üzerine edibane yazılmış güzel makaleler içermektedir. Velilerin bu dergiyi düzenli olarak çocuklarına okutmalarını *Zaman* bilhassa tavsiye etmektedir³.

Tenvir-i Efkâr'ın elimizde bulunan ilk ve tek sayısı 25 Haziran (8 Temmuz 1909) tarihlidir. Derginin imtiyaz sahibi Mustafa Faik, müdürü ve başyazarı Abdi İsmet (Ulukut) Bey'dir. Yeni Asır Matbaası'nda basılan derginin idarehanesi de

1 "Küçük Havadis", *Zaman*, Numara: 221 (5 Haziran 1325 / 18 Haziran 1909), s.3.

2 "Küçük Havadis", *Zaman*, Numara: 235 (19 Haziran 1325 / 2 Temmuz 1909), s.3.

3 "Tenvir-i Efkâr Risalesi", *Zaman*, Numara: 244 (28 Haziran 1325 / 11 Temmuz 1909), s.2.

"Selanik'te Sabri Paşa Caddesi Yeni Asır Matbaası'nda"dır. Fiyatı 20 paradır. Abonelik bedelleri; hariçte senelik 23, 6 aylık 17.5 kuruş; Selanik için senelik 26, 6 aylık 14 kuruştur.

İptidailere ve rüştiyelere yönelik bir okul / eğitim dergisi olan *Tenvir-i Efkâr*'ın bu ilk sayısının yazarları; Abdi İsmet (Ulukut), Muallim Necip Necati (Özeren), Ali Osman ve Mustafa Nermi Beylerdir.

Derginin künyesinde şu ibare görülür: "Hasılatının bir kısmı köylerde tamim-i maarife hasredilmiştir." İçinde ise şu açıklama yer almaktadır: "Bu hafta Tenvir-i Efkâr hasılatıyla üç bin nüsha Vatandaş tab edilip meccanen tevzi edilmek üzere İttihat ve Terakki cemiyet-i muhteremesi tarafından köylere gönderilmiştir"⁴.

Tenvir-i Efkâr'ın, kütüphanelerde başka nüshası bulunmadığı için, sadece ilk sayısı görülebilmektedir. Bununla birlikte, derginin yayımının sürdüğü tespit edilebilmektedir. Nitekim 16 Eylül 1909'da Yeni Asır Matbaası'nda çıkan yangın sonucunda⁵, aynı yerde olduğu için, *Tenvir-i Efkâr* idarehanesinden hiçbir şey kurtarılamadığı, dergi yakında yeniden çıkacağından abonelerin makbuzlarını göndermeleri, derginin müdürü Abdi İsmet Bey tarafından rica olunmuştur⁶.

7 Kasım 1909 tarihli bir başka haberde de *Tenvir-i Efkâr*'ın idarehanesinden söz edilmektedir ama artık adresi değişmiştir. Derginin idarehanesi, Sabri Paşa Caddesi'nde Kara Hane Sokağı'nda İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü içindedir⁷.

2. Vatandaş'ın Özellikleri, Kadrosu, Amacı ve Hedef Kitlesi

Tenvir-i Efkâr'la birlikte yayın hayatına giren *Vatandaş*'ın birinci sayısında tarih bulunmamaktadır. Bununla birlikte, yukarıda aktarılanlardan, ilk sayısının 1909 yılı Temmuz ayı başında çıktığı anlaşılmaktadır. Yeni Asır Matbaası'nda basılmış, iki sütun üzerine tertip edilmiş 4 sayfalık küçük boy bir gazetedir. Başyazarı, *Bahçe* dergisinin de yöneticilerinden olan öğretmen Necip Necati (Özeren) Bey'dir.

Daha ilk bakışta *Vatandaş*'ın bazı özellikleri dikkat çeker. Öncelikle, bu gazete "parasızdır". İkinci olarak, künye bilgilerinde kullanılan sade Türkçe kelimeler göze çarpar. Mesela Necip Necati Bey "başmuharrir" olarak değil, "yazıcı başı" olarak sunulmuştur. "Umur-ı tahririyye" yerine "yazı işleri", "matbaa" yerine "basmahane" kelimeleri kullanılır: "Yazı işleri için Selanik'te Yeni Asır Basmahanesi'nden sorulur"⁸.

4 (Başlıksız), *Tenvir-i Efkâr*, Birinci Sene Numara: 1 (25 Haziran 1325), s.7.

5 "Hânk ve Teessüf", *Zaman*, Numara: 311 (4 Eylül 1325 / 17 Eylül 1909), s.s.1-2.

6 *Tenvir-i Efkâr* Müdürü A. İsmet, "Tenvir-i Efkâr Abonelerine", *Zaman*, Numara: 311 (4 Eylül 1325 / 17 Eylül 1909), s.2.

7 "Küçük Havadis", *Zaman*, Numara: 359 (25 Teşrinievvel 1325 / 17 Kasım 1909), s.3.

8 *Vatandaş*, İzmir'de Ağustos 1908'de yayın hayatına giren Köylü gazetesi ile başta dili olmak üzere, benzerlikler gösterir. Köylü için bkz. Zeki Arıkan, *İzmir Basın Tarihi (1868-1938)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2006, s.s.79-103. Köylü ayrıca, *Vatandaş*'taki kimi yazıları kendi sayfalarına aktarmıştır ve bunlardan bazıları da *Vatandaş*'ın elimizde bulunmayan nüshalarındandır. Örneğin bkz. Ahmet Nuri, "Çalışım", *Köylü*, Üçüncü Sene Numara: 710 (23 Kanunuevvel 1326), s.3; Bir Kardeşiniz, "Çalışmak", *Köylü*, Üçüncü Sene Numara: 711 (24 Kanunuevvel 1326), s.s.3-4. *Vatandaş* ile belki daha büyük bir benzerlik gösteren yayın organı ise, İstanbul'da İTC Süleymaniye Kulübü'nün çıkardığı *Işık* dergisidir.

Yine künyede şu uyarı yer alır: “Vatanını seven okuma bilenler gazeteyi köylüye okusun ve anlatsın.” *Vatandaş*, “Köylü kardeşlerimizin iyiliğine çalışır gazetedir” şeklinde nitelenmiştir.

Vatandaş'ın ilerleyen sayılarında bazı değişiklikler olacaktır. Gazetenin birinci yılını tamamladığı 10 Temmuz 1326 (23 Temmuz 1910) tarihli 41 numaralı nüsha bir özel sayıdır: “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisinin himayesinde Selanik Üçüncü Kulübü tarafından tertip olunan ‘Rumeli Tenezzüh Katarı’ hatırası olmak üzere İstanbul’da neşredilen nüsha-i mümtaze.”

Bu sayıda gazetenin müdürü Abdi İsmet Bey, sahibi Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti’dir. “Yazı işleri için Selanik’te Vatandaş idaresinde sorulur.” Gazete Mithat Paşa Mektep-i Sanayi Matbaası’nda basılmıştır. Mizanpaj da değişmiştir. Artık 4 sütun ve daha büyük ebattadır. Bu görünümüyle dönem gazetelerine, ilk nüshaya göre daha çok benzer. Künyesinde “Vatanını seven okuma bilenler gazeteyi köylüye okusun ve anlatsın” uyarısı sürer. Gazetenin niteliği “Köylü kardeşlerimizin iyiliğine çalışır ve parasız verilir” şekline dönüşmüştür. Ayrıca yine künyede, “Köylülerin iyiliği için gönderilen yazıları sevine sevine basarız” açıklaması yer alır.

Vatandaş, 41. sayıdan sonra 4 ay kadar çıkmamış, Kasım 1910’da 42. sayısıyla yeniden yayın hayatına dönmüştür⁹.

Rumeli Matbaası’nda basılan¹⁰ 29 Teşrinievvel (11 Kasım 1910) tarihli 42 ve 24 Teşrinisani (7 Aralık 1910) tarihli 45. sayılarda sahip belirtilmez ama gazetenin müdürü yine Abdi İsmet Bey’dir. Bu nüshalarda “Köylülere parasızdır” kaydı yer alırken, niteleme de yeniden “Köylü kardeşlerimizin iyiliğine çalışır gazetedir” şekline dönüşmüştür. Bu nüshalarda yer alan yeni açıklama ise, “Şehirlerden isteyen olursa yalnız masrafı alınır” şeklindedir.

Başka gazete haberlerinden *Vatandaş*'ın yönetiminde daha sonra da değişiklikler olduğu tespit edilmektedir. Nisan-Ekim 1911’de gazetenin başyazarı ve müdürü Abdullah Feyzi Bey’dir. Abdullah Feyzi Bey aynı zamanda *Muhit-i Mesai* dergisinin müdürü ve *Rumeli* gazetesinin yazı heyeti üyesidir¹¹. Ekim 1911’de Kesendire Kazası savcı yardımcılığına tayin edilince, *Vatandaş*'ın yönetimini bırakacaktır. Onun yerine, Nebizade Ahmet Hamdi (Ülkümen) Bey tayin edilmiştir¹².

9 Bu durum, 42. sayıdaki pek çok yazıdan anlaşılmaktadır. Bir örnek için bkz.: “Teşekkür Ederiz”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.3.

10 42. sayıda bildirildiğine göre, Rumeli Matbaası *Vatandaş*’tan baskı bedeli almamıştır. Bundan sonra da gazete orada basılacak ve matbaa hiç kâr etmeyecek, sadece masrafı alacaktır. Bkz. “Hamiyetliler”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.1. 42 ve 45. sayılarda Rumeli Matbaası’nın reklamları bulunmaktadır. Rumeli gazetesinin de basıldığı bu matbaa, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne aittir. Bkz.: Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957, s.42.

11 “Küçük Havadisler”, *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 418 (7 Nisan 1327 / 20 Nisan 1911), s.3; “Müdavimin-i Hukuk Mahfilinden”, *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 419 (8 Nisan 1327 / 21 Nisan 1911), s.3; “Padişahımızın Maarifperverliği ve Muhit-i Mesai Gazetesi”, *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 435 (27 Nisan 1327 / 10 Mayıs 1911), s.2 (Gazete üzerinde “10 Nisan” şeklinde geçen miladi tarih “10 Mayıs” olmalıdır); “Vatandaş Gazetesi”, *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 458 (25 Mayıs 1327 / 7 Haziran 1911), s.3; “10 Temmuz Mezunları”, *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 497 (10 Temmuz 1327 / 23 Temmuz 1911), s.2.

12 “Abdullah Feyzi Bey”, *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 559 (29 Eylül 1327 / 12 Teşrinievvel 1911), s.3; “Vatandaş Gazetesi”, *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 570 (10 Teşrinievvel 1327 / 23 Teşrinievvel

Ahmet Hamdi Bey de Selanik'te çıkan *Muhit-i Mesai* ve *Yeni Felsefe Mecmuası* dergilerinin kurucularından biri ve *Rumeli* gazetesi yazarıdır.

Demek ki *Vatandaş*'ın başında sırasıyla Necip Necati (Özeren), Abdi İsmet (Ulukut), Abdullah Feyzi ve Nebizade Ahmet Hamdi (Ülkümen) Beyler bulunmuşlardır.

Vatandaş'ın yazarları arasında Necip Necati (Özeren), Abdi İsmet (Ulukut), Kazım Nami (Duru), Rasim Haşmet, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Müderris Yusuf Ziyaeddin Efendi, Fraşerli Ayın. Hikmet, o sırada Serez mutasarrıfı olan Hüseyin Kazım Kadri, Meclis-i Âyan üyesi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Tahsin¹³ ve belki Mustafa Nermi¹⁴ gibi isimler vardır.

Nisan 1911'de, "geçen sene olduğu gibi bu sene de köylülere meccanen tevzi edilmekte olan *Vatandaş* gazetesinin masarif-i zaruriyyesine medar olmak üzere Suriye, Beyrut vesair merâkiz-i meşhureye bir seyahat tertip olunmaktadır. Seyahate iştirak edecek zevat Üçüncü Kulüp'te açılan deftere isimlerini şimdiden kaydettirmelidirler"¹⁵.

Mayıs 1911'de gazeteye eleman aranmaktadır. Bunun için *Rumeli* gazetesine ilan verilmiştir¹⁶.

Haziran 1911'de, köylülerin aydınlanması ve manevi olarak yükselmeleri için büyük fedakarlıklarla çıkarılarak her tarafa gönderilen *Vatandaş* gazetesinin, Padişah'ın Rumeli gezisi nedeniyle özel bir sayısının çıkarılacağı ve bu sayının Meclis-i Mebusan reis vekili Ahmet Mahir, *Rumeli* gazetesi yazı işleri müdürü Yunus Nadi (Abaloğlu), muktedir yazar Kazım Nami (Duru), *Vatandaş*'ın başyazarı Abdullah Feyzi ve diğer birtakım zevatın kıymetli eserlerini içereceği bildirilmiştir¹⁷.

Kasım 1911'de *Vatandaş* hakkında kapsamlı bir habere rastlanmaktadır. Buna göre; epeyce bir zamandan beri İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü'nün idaresi altında yayımlanmakta olan *Vatandaş* gazetesinin 68. sayısı geçende çıkmıştır. Hiçbir menfaat karşılığında olmayarak sırf köylü vatandaşlarımızın seviyelerini yükseltmek maksadıyla çıkmakta olan bu gazete, hedefine gerçekten ulaşmaktadır. Gazetenin köylülerden almakta olduğu mektuplar bunu açıkça ispat etmektedir. *Vatandaş*'ın muharrirliğini yürüten Hamdi Bey'in kendi ifadesine göre, gazete fevkalade güzel sonuçlar almaktadır. Hamdi Bey köylü vatandaşlardan gelmiş birkaç mektup göstermiştir. Bu mektuplar gazetenin köylüler arasında ne büyük bir heves ve arzu ile takip edilmekte olduğunu pek samimi yazılarıyla açıkça göstermektedir. *Rumeli* gazetesi, bütün bu güzelliklere bakarak, *Vatandaş* için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyen Kulüp yönetimini tebrik etmiştir¹⁸.

1911), s.3.

13 Gazetesinin ismiyle "Silahçı Tahsin" olarak tanınan Hasan Tahsin Bey olabilir.

14 "M. N." rumuzlu bir yazı ona ait olabilir.

15 "Suriye Seyahati", *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 412 (31 Mart 1327 / 13 Nisan 1911), s.3.

16 "Namuslu ve azıcık okumak yazmak bilen birisi aranıyor. Yedi mecdiye aylık verilecektir. Karaâne Sokağı'nda *Vatandaş* müdüriyetine müracaat edilmelidir." "Adam Aranıyor", *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 434 (26 Nisan 1327 / 9 Mayıs 1911), s.3. (Nüshanın numarası "435" olarak geçse de doğrusu "434" olmalıdır. "9 Nisan" olarak geçen miladi tarih de "9 Mayıs" olmalıdır.)

17 "Vatandaş Gazetesi", *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 458 (25 Mayıs 1327 / 7 Haziran 1911), s.3.

18 "Vatandaş Gazetesi", *Rumeli*, İkinci Sene Numara: 591 (4 Teşrinisani 1327 / 17 Teşrinisani 1911),

Vatandaş'ın 1912 yılının Şubat ayında İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü idaresinde çıkmaya devam ettiği tespit edilebilmektedir¹⁹. Gazeteye ilişkin son veri, 1912 yılının Nisan ayındadır: "Üçüncü İttihat ve Terakki Kulübü tarafından neşredilerek köylülere meccanen tevzi edilmekte olan 'Vatandaş' gazetesi menfaatine olmak üzere Nisan'ın onuncu Salı günü için bir sinematograf tertip olunmuştur" ...²⁰

24 Ağustos 1912'de *Türk Dili* gazetesi²¹ *Vatandaş* başlığıyla çıkmıştır. Anlaşılan, *Türk Dili* yasaklanmış ve gazete, o dönemde sık görüldüğü üzere, başlık değiştirerek yayımlanmıştır. "92" numarasını taşıyan bu sayıda "Vatandaş" klişesi üzerine küçük puntoyla "Türk Dili yerine" ibaresi yerleştirilmiştir. Bu nüshanın başlığı "Vatandaş" olmakla birlikte, içeriği, mizanpajı ve kadrosuyla bir *Türk Dili* nüshasıdır.

Görüldüğü üzere, *Vatandaş*, Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü tarafından çıkarılmaktadır. Bu gazetenin ve *Tenvir-i Efkâr*'ın yöneticilerinden Abdi İsmet Bey Üçüncü Kulüp ihvanındandır²². Selanik'te sekiz İttihat ve Terakki kulübü bulunmaktadır²³. Cemiyet'in tüzüğüne (1909 Nizamnamesinin 45, 1910 Nizamnamesinin 56 ve 1911 Nizamnamesinin 68. maddesine) göre, kulüpler fırsat düştükçe köylülerin Meşrutiyet'e muhabbetini ve istibdada nefretini çekecek surette telkinlerde ve uyarılarda bulunmaya gayret edecek ve hatta vatanın selametiyle ilgili olan bu husus için ara sıra köylere heyetler göndereceklerdir²⁴.

Vatandaş'ın hedef kitlesi köylülüktür. Köylülere parasız olarak dağıtılmaktadır. Gazeteyi finanse etmek için değişik etkinlikler düzenlenmekte, *Tenvir-i Efkâr* gibi başka yayınların gelirlerinden ve Rumeli Matbaası'nunki gibi dolaylı desteklerden yararlanılmaktadır.

Köylerden mektuplar gelmektedir ve anlaşılan, *Vatandaş* rağbet görmüştür²⁵. Nitekim yapılan bir açıklamada, birçok yerlerden *Vatandaş* talep edildiği, bunun için hükümete yazmaya hiç gerek olmadığı, doğrudan gazete idarehanesine yazılması gerektiği belirtilmiş, ancak, gazetenin köylüler için çıkarıldığı hatırlatılarak, şehirlerde okumak için isteyenler olursa onlardan yalnız masrafının alınacağı belirtilmiştir²⁶.

s.3.

19 "İttihat ve Terakki Cemiyeti Üçüncü Kulübü idaresi altında intişar etmekte olan *Vatandaş* gazetesinin son numarası köylü vatandaşlarımızın tenvir-i efkârlarına hadim birçok güzel makaleleri havi olduğu hâlde intişar etmiştir." "*Vatandaş Gazetesi*", *Rumeli*, Üçüncü Sene Numara: 651 (26 Kanunusani 1327 / 8 Şubat 1912), s.3. (Nüsha üzerindeki tarihler yanlış şekilde bir evvelki günün tarihleridir. Burada doğrusu verilmiştir.)

20 "Olimpiya Sinematografında", *Rumeli*, Üçüncü Sene Numara: 715 (10 Nisan 1328 / 23 Nisan 1912), s.3.

21 Bu gazete, *Rumeli* gazetesinin ardıdır.

22 "Küçük Havadisler", *Rumeli*, Birinci Sene Numara: 245 (20 Eylül 1326), s.3.

23 Bu tespiti dönem gazetelerinde yer alan çok sayıda haber, duyuru ve yazıdan yapıyoruz. *Vatandaş* yazarlarından Kazım Nami (Duru) Bey, Birinci Kulüp'ün başkanıdır; Duru, a.g.e., s.36.

24 *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, *Rumeli Matbaası*, Selanik, 1326, s.s.17-18; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.s.105, 125.

25 Bir örnek için bkz. "Mektuplara Cevap", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.3.

26 "Yalvarınız", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.4.

Haftalık olarak çıkarılması tasarlanan *Vatandaş*'ın toplam kaç sayı çıktığı ve yayın hayatından ne zaman çekildiği belirsizdir. İlk sayısı Temmuz 1909'da çıkan gazetenin birinci yılını 41. sayıda doldurduğu ve 68. sayısının Kasım 1911'de çıktığı yukarıda görülmüştü. Demek ki birinci yılında ayda 3 - 4 sayı kadar çıkmıştır. Daha sonra bu oran biraz düşmüştür. Kasım 1911'e kadar 28 ayda 68 sayı çıktığına göre, bir dergi gibi, ayda ortalama 2 - 3 sayı çıktığı söylenebilir. Zaten içeriğine bakıldığında da gazete formatında bir dergi izlenimi doğurmaktadır. Eğer Balkan Savaşı'na dek (aşağı yukarı 40 ay) aynı performansta çıkmışsa, *Vatandaş*'ın toplam 100-120 civarında nüshası olması gerekir. Hâlbuki Türkiye kütüphanelerinde (*Türk Dili* yerine çıkan nüsha sayılmazsa) sadece dört sayısı bulunmaktadır.

3. Köylülük Üzerine Halkçı / Köycü Bir Değerlendirme

Vatandaş'ın yayın hayatının yeni başladığı günlerde, 18 Ağustos 1909'da genç İttihatçılardan Enis Avni (Aka Gündüz) Bey'in bu gazete ve köylülük üzerine dikkat çekici bir makalesi yayımlanmıştır²⁷.

"Köylünün Hakkı" başlıklı makalesine Enis Avni Bey, İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesi tarafından, çocuklara mahsus *Tenvir-i Efkar* dergisinin bir kısım hasılatıyla "*Vatandaş*" isminde, köylülere mahsus haftalık bir gazetenin yayımlanarak ücretsiz dağıtıldığını belirterek başlar. Gerek doğrudan doğruya Cemiyet'e ve gerekse *Vatandaş* idarehanesine gelen yüzlerce mektup ve teşekkür yazısı, bu girişimin ahali üzerindeki olumlu etkisini göstermektedir. Anadolu'dan Rumeli'ye bu mektupların her satırında yakıcı bir çığlık vardır ve her kelimesinde ateşli bir inilti dolmaktadır. Hepsi tek ruh hâlinde esaretten, ihmalden, kahır ve unutulmuşluktan usanmış ve şikayetçidir.

Enis Avni Bey'e göre, "Memalik-i Osmaniye" denince, "millet-i Osmaniye" akla gelince; İstanbul yalnız kendisini, vilayetler yalnız merkezlerini anlarlar. Köylüler ve onların hakkı büyük bir ambarın karanlık köşesinde kalmış çürük bir ceviz değersizliğiyle unutulmuş ve meçhuldür. Yalnız kendini görenlerin gözünde köylüler esir ve mahkûmdur. Buna karşın, Enis Avni köylülerin esir olmayacağını, mahkûm ve unutulmuş kalmayacaklarının altını çizer çünkü (Enis Avni gibiler) buna izin vermeyeceklerdir. "Dört züppenin keyif ve arzusu, bir melek kadar saf, bir kamer kadar bakir ve berrak olan köylünün hakkını mahvedemeyecektir!" diye yemin verir.

Enis Avni Bey'e göre "köylü demek millet demektir. Köylü demek kuvvet demektir." Osmanlı milleti, köylülerden oluşmuştur ve Osmanlı vatani köylülerden ibarettir. Şehirlerin çoğunun da köyden farkı yoktur. "Memleketimiz çiftçi, amele memleketidir. Öyle çiftçiler, öyle ameleler ki payitaht ve tevabii ondan ekmek dilenir." "Bir dakikalık bir istifası hepimizi [şehirlileri] aç bırakmaya kâfidir. Neye inkar edelim ki çalışmayan, uyuyan, tembel ve müstahkir [küçümseyen] şehirlileriz."

Bir şehirlili düğünü vatana bir çift cılız, sıska çocuk vaat ederken; bir köylü gelini vatana, topraktan altın çıkaran gürbüz aslan yavrucukları vaat eder...

27 Enis Avni, "Köylünün Hakkı", *Zaman*, Numara: 281 (5 Ağustos 1325 / 18 Ağustos 1909), s.1.

“Peki bir senelik Meşrutiyet devrinde köylüler ne olmuştur?” sorusunu soran Enis Avni Bey, alınacak cevabın bir sürü saçma söz olacağını şimdiden temin eder ve kanıt olarak da Maliye Nazırı Cavit Bey’in en evvel köylüleri düşünmesini gösterir.

Enis Avni Bey’e göre, bir seneden beri Meşrutiyet vardır fakat köylünün hakkı, hürriyeti yerini bulmamıştır. İstibdat ile Meşrutiyet arasındaki büyük farkı, köylüler, evvelkinin zalim icraatları ve ikincinin savsaklanan vaatlerini mukayese ederek bir şeyler anlamak istemektedirler. Ve ikinciye inanmalarının sebebi, yine kendileri gibi olan millet efradının ciddi vaatleri olduğu içindir. Yoksa hükümet, yine evvelki hükümettir: Reji, delikanlılarını kılıçtan geçirir. Zenginler, malını gasp eder. Memur süre süre vergi alır. Mütegalibe, hükümdar kesilir. Sonra hükümet hâlen, rızkını ve işlerini bağlamak için nizamnameler yapar, mekteplerine bakmaz. Canlarının yanması umurunda değildir. Hükümet dört kuruş tahammüllük vermek için dört ay köylüyle girtlaklaşır.

Enis Avni Bey, 29 Temmuz 325 tarihiyle Drama’nın Kozlu Köyü ahalisinden gelen bir mektubu aynen aktarır. O biçare köylülerin, o zavallı esirlerin durumları ve yardım istekleri Enis Avni Bey’i ağlatmıştır. Mektubu aktardıktan sonra makalesini şöyle sonlandırır: “Benden onlara yalnız, ebedî ve hakiki bir damla göz yaşı...”

4. Vatandaş’ın İçeriği

Genel hatları itibariyle değerlendirilecek olursa, *Vatandaş* öncelikle, köylü yanlısı ve aydınlanmacı bir yayındır. Akılcılığı, köylülerin uyanmasını, çağdaşlaşmayı, köylünün teknolojik yeniliklerden yararlanmasını, çok çalışmayı (emeği) savunmuştur. Köylülüğün özgürleşmesini, kendisini ezenlere ve sömürönlere direnmesini, kul-köle olmamasını, birlik içinde hareket etmesini, vatandaş ve insan olarak hak sahibi olduğunu ve hakkını savunması gerektiğini vurgulamış ve bu yönde yoğun telkinde bulunmuştur²⁸. Köylünün eğitim-öğretimi üzerinde hassasiyetle durmuştur.

Vatandaş’ta, Eski Rejim’in (II. Abdülhamit döneminin) hem genel hem de köylülük özelinde sert bir eleştirisi yapılmış, 1908 Devrimi ve yeni rejim hararetle desteklenmiş ve bunun mimarı olarak da İttihat ve Terakki Cemiyeti ve ikinci sırada da Ordu yüceltilmiştir. Cemiyet’in açık propagandası yapılmış, yeni rejimin korunması ve sağlamlaştırılması noktasında hassasiyet gösterilmiştir. Denebilir ki *Vatandaş*, köylüyü “tebaa” veya “kul” olmaktan çıkarıp “vatandaş” hâline getirmek ve bu yurttaşlık bilinciyle de Hürriyet’in temellerini sağlamlaştırmak istemiştir. Aynı zamanda ve aynı sonuca çıkacak şekilde, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kitle tabanını genişletmeyi hedeflemiştir. Tersten bakılacak olursa, *Vatandaş’ı* çıkaranların, karşıdevrim tehlikesinin de köylülükten geleceği veya karşıdevrimin köylülükte

28 Gazetede görülen bir haber-yorum, bu ilginin sadece köylüye değil, tüm emekçilere veya fakirlere yönelik olduğunu gösterir: Selanik’te kış gelince kömür pahalalanmıştır. Üstelik bu kömür kaliteli de değildir. “Zavallı fakirlerin” canı yanmaktadır çünkü zenginler daha yazın kömürlerini almışlardır. Savcı, böyle bataklık eden kömürönlere hapse tkmıştır. Bunlar cezalarını bulacaklardır. Hürriyet zamanında halkı aldatmak kolay değildir. O, eski zamanlarda olabilen bir şeydir. “Kömürönlere”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.2.

taban bulacağı kaygısını taşıdıkları söylenebilir²⁹. O nedenle, Eski Rejim'in eleştirisi gazetede fazlasıyla yer bulabilmiştir.

Vatandaş, Osmanlıcı ve yurtsever bir yayındır. Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı unsurları arasında kardeşliği, birliği ve vatan sevgisini geliştirmeye büyük önem vermiş, bu yönde yoğun telkinde bulunmuştur. Ayrıca, büyük devletlere karşı antiemperyalist olarak nitelenebilecek bir tavır almıştır.

Köylülere yönelik olarak "Vatandaşlar!" hitabıyla başlayan "Vatandaş Niçin Çıkıyor?" başlıklı çıkış yazısı, bu gazeteyi çıkaranların ülkenin ve köylülüğün durumunu nasıl gördüklerini, gazeteyi çıkarmakla neyi amaçladıklarını, kullanacakları dil ve üslubu, hedef-kitlelerini, tutacakları yayım çizgisini, siyasi ve ideolojik pozisyonlarını özlü bir şekilde ortaya koymaktadır. O nedenle öncelikle bu yazının çevriyazısını sunacak, ardından da gazetenin içeriğini eldeki nüshalar nispetinde değerlendireceğiz.

"Vatandaşlar!"

Mini mini gazetemiz sizin için, yalnız iyiliğinize yardım etmek için çıkıyor. Bu sözleri yazanlar, sizi seven, size çok acıyanlardır. Zira biliriz ki size çok fenalık ettiler, sizi pek çok ezdiler, canlarınızı yaktılar.

Sizin kızgın, yakıcı güneşlerde; dondurucu soğuklarda terleyerek kazandığınız ekmeğin en çoğunu haram yiyici, harami gidişli birtakım hainler elinizden zorla alıyordu. Köylerinize gelen tahsildarlar, yalnız borcunuzu almakla kalmıyorlardı; zaptiyeler, işlerini bitirmekle gitmiyorlardı. Odonla, kırbaçla, hapis ile sizi köle gibi kullanıyor, acımadan dövüyordu. Bulduklarını almıyor, köyü haydutlardan ziyade soyuyorlardı. Haksızlığa engel olmaları lazım gelen hükümet adamları, şikayetlerinizi dinlemiyorlardı. Arzuhâllerinize bakmıyor, hâlinizden sızlanacak olsanız, kovuyor, tekmeletiyorlardı.

Zavallı temiz yürekli, pak özlü kardeşlerimiz! Gelinlerinizin boynundan altın dizisini koparıp alan, tahammüllük için dişinizden, tırnağınızdan arttırdığınız beş on parayı ellerinizden kapan, öküzlerinizi satarak çiftinizi bozan, bakırınızı, tarlalarınızı satan, sattıran, ocaklarınızı söndüren canavar yürekli memurlar, bu aşırıydıkları paraları bol bol içkiye, eğlenceye sarf ediyorlardı.

Sizi boğazlanacak koyun gibi kullanıyor, evet! Sizi kuzu gibi itaatli gördükçe, onlar kudurmuş kurtlar gibi davranıyorlardı.

Bu, çiğerleri kanatacak hâlinizi görüp de ses çıkarmak isteyen şehirlileri de ya denizlerde boğuyor, yahut dünya cehennemi olan Trablus, Fizan çöllerine sürüyorlardı. Eolatları analarının kucaklarından, babalarının ellerinden kapıp zindanlarda, cehennem zebanilerinden daha şiddetli işkencelerle, eziyetlerle öldürüyorlardı.

29 Troçki, 3 Ocak 1909'da yayımlanan "Jön Türkler" başlıklı yazısında, Türkiye'deki "sosyal sorun" a ve köylülüğe işaret eder. Yeni rejimin, içinde köylülüğün de bulunduğu destekçilerinin beklentilerini karşılamak zorunda olduğunu, aksi takdirde bu desteği kaybedeceğini yazar. Bu, özellikle köylüler açısından geçerlidir. Taşranın hoşnutsuzluğu kaçınılmaz olarak, köylülerden oluşan orduda yansımaları bulacaktır. Leon Trotsky, "The Young Turks", (<http://www.marxists.org/archive/trotsky/1909/01/1909-turks.htm>). Troçki bu tespitleri 31 Mart Vakası'ndan üç ay kadar önce yapmıştır. 31 Mart, İttihatçılara, köylülüğe daha çok önem vermeleri gerektiğini göstermiş olmalıdır.

Alçaklar, bununla da kalmıyorlardı. Yıldız Sarayı'nda toplanan haydutbaşılar İslamları, Hıristiyanları birbirleriyle çarpıştırarak Türkleri, Arnavutları, Kürtleri, Arapları, bu din ve vatan kardeşlerini yekdiğeri üzerine saldır[t]arak evlatlarınızı şehit, gelinlerinizi dul, torunlarınızı öksüz bırakıyorlardı. Bu kanlı, acıklı oyunlar karşısında göz yaşlarımızı bile serbest aksın bırakmıyorlardı. Kollarımızı, dillerimizi bağlamışlar, kalemlerimizi, silahlarımızı kırmışlardı.

Gemiler yapılmak için, askerlerin rubaları, yiyecekleri, cephaneleri için verilen paraları; zelzelelerden, yangınlardan canı yananlarla, aç ve çıplaklar için toplanan ianeleri konaklarında cariyelere, çalgılara, işretlere, zinalara sarf ediyorlardı. Herkesten aldıkları rüşvetler, milyonlar hep bu vatan hainlerinin, millet düşmanlarının eğlencelerine gidiyordu. Biçare evlatlarınız, kahraman askerlerimizin çoğu, düşman kurşunundan ziyade, dağ başlarında açlıktan, yoksulluktan; topraklar, kumlar üstünde çıplaklıktan, yorgunluktan ölüyorlardı.

Yabancı devletler bizdeki bu yolsuzlukları, zayıflığı anladılar. Her karış toprağı büyükbabalarımızın şehit kanıyla yoğrulmuş mukaddes vatanımızı parçalamak, aralarında üleşmek için birleştiler. Büyük büyük birçok memleketlerimizi, bereketli topraklarımızı aldılar.

Biz vermemek için düşmanla aslanca dövüştük. Eyvah ki kanlarımız boş yere akıtılmış oldu. O hainler bu yüzden daha ziyade çalmak için yol buldular. Bir şey kazanmış olmadık; zira kazandıklarımızı geriye verdirdiler.

Hıristiyan köylülerimizi aldattılar. Kendi memleketlerini kendi elleriyle düşmana vermek için uğraştırmaya başladılar. Vatandaşlar birbirine girişti. Her taraftan kanlar dökülmeye, ocaklar sönmeye başladı. Kimse tarlasına çıkamaz, işine gidemez oldu. Yabancı devletler hükümetimize karıştı. Yaptıklarının çoğu zararımıza oluyordu. Nihayet, Allah korusun, milyonlarca şehit kanı pahasına olan bütün Rumeli elden gidiyordu. (En son Bosna Hersek de onların yolsuzlukları yüzünden gitti.)

İşte bu sırada "İttihat ve Terakki" Cemiyeti ortaya atıldı. Vatanını seven, vatandaşlarına acıyan bu Osmanlı evlatları çoktan beri bu fenalıkları görüyor, yürekleri yana yana memleketi kurtarmak için çareler arıyordu. Cemiyet, namuslu ve ar oğlu ar ordumuzla birlik idi. Ya ölmek, ya vatanı kurtarmak zamanı gelmişti. Allah'a sığınarak, eski zalim hükümetten memleketi kurtardılar. Vatanı bu hainlerden temizlemek için uğraştılar, hâlâ da uğraşıyorlar. Gördükleri işe dünya şaştı, Avrupalıların bile parmakları ağzlarında kaldı.

Bununla beraber, bazı vatandaşlarımızı bizden soğutmak, aramıza ayrılık sokmakla uğraşanlar hâlâ vardır. Onları elbirliğiyle elbette terbiye edeceğiz. Bu toprakta yaşayanlar bilmelidirler ki Arap, Türk, Arnavut, Rum, Bulgar, Ulah, Ermeni, Kürt, Laz, Çerkez hepimiz bir vatan yoldaşız. Atalarımız hep birlikte bu toprakta doğdular, bu toprakta öldüler. Biz de bu toprakta yaşayacak, bu toprakta öleceğiz. Ve bu mukaddes topraklara kirli düşman ayaklarının basmamasına bütün vatandaşlar hep birlikte, son nefesimize kadar çalışacağız.

Gazeteniz, size yavaş yavaş hükümet, millet, vatan, vergi, meşrutiyet, vatandaşlık ne demek olduğunu daha iyi öğretecek; daha kolay kazanmak, daha rahat yaşamak yollarını gösterecek; hakkınızı korumak için neler yapmak lazım geldiğini anlatacak, sözün kısası, yalnız sizin iyiliğiniz için düşünecek, sizin için yatacak, size akıl yoldaşı olacaktır.

Yalnız vatanını seven imamlara, hâcelere [hocalara], okumak bilen bütün öz Osmanlılara yalvarınız ki gazetenizi size okusunlar ve anlatsınlar. Bu küçük zahmete vatandaşlık için katlanmaktan elbette çekinmezler. Çünkü bu, hem sevap hem de borçtur”³⁰.

4.1. Milletin Efendisi

Köylüler için çıkarılan *Vatandaş* köylüye büyük değer verir ve hatta yer yer onu idealize eder. Şehirliyi ise hor görür. *Vatandaş* yazarlarının söyleminden şu sonuç çıkmaktadır: köylü, milletin efendisidir veya efendisi olmalıdır.

Vatandaş'a göre, köylü ne kadar rahat yaşarsa, ne kadar zengin olursa millet de o kadar rahat yaşar ve öylece zengin olur. Çünkü üç beş şehir halkı ile iş bitmez; asıl milleti oluşturan köylülerdir. Köylü, aynı şehirli gibi insan olduğunu bilmelidir³¹. Köylüye hizmet etmek millete hizmet etmek demektir³². Şehirli kenderini Allah'ın en akıllı ve en kurnaz kulları zannetmekte, kenderini çok büyük görmekteyler. Şehirli beyler ve kurnaz ağalar köylüyü aldatırlar. Hâlbuki köylü ekmeşe şehirli aç kalacaktır. Köylü özgürdür, kimsenin kulu, kölesi değildir. Birlik hâlinde hareket edip çıkarını kollarsa, o büyük beyler köylünün de insan olduğunu öğrenir. Köylü özgürleşip kendi malının sahibi olduğunda, beyler köylüye yalvarmaya başlayacaktır. “Şehirli hizmetçi, köylüler efendi olmalıdır.” Köylü, ekmeği verendir. Çalışmalı, beylerin kölesi olmaktan kurtulmalı, insan olduğunu herkese göstermelidir³³. Köylü, milletin gövdesi, yüreğidir. Vatana, millete ekmeş veren, onu zengin eden, çocuklarını vatan için şehit verendir. Memleketin anası, babasıdır³⁴.

4.2. Köylünün Özgürleşmesi

Vatandaş, köylünün Eski Rejim'de insafsızca ezildiğini, soyulduğunu, sömürüldüğünü, zulüm gördüğünü tespit eder. O dönemde köylü yarınından, malından, canından, namusundan emin değildir. Esir ve sefildir. Köylüyü ezen, sömüren, soyan ve ona büyük zulümler edenler, Eski Rejim'in hâkim sınıfları, seçkinleri, hükümetleri ve memurlarıdır: Padişah II. Abdülhamit, onun Yıldız Sarayı'na topladığı kafadarları, hükümet, hükümet adamları, paşalar, ağalar, beyler, muhtarlar, imamlar, tahsildarlar ve jandarmalar... *Vatandaş* yazarları bunlar “haram yiyici, haydutbaşı, alçak, hain, batakçı, canavar yürekli, yırtıcı, zalim, baykuş, Allah'tan korkmaz, hilekâr, hırsız, dinsiz, mürtet, vatan haini, millet düşmanı” şeklinde nitelenmişlerdir.

Vatandaş, köylünün özgürleşmesini, ezenlere ve sömürenlere direnmesini savunur. O nedenle gazetede köylülüğün durumuna ilişkin tespitler ile II. Abdülhamit rejiminin sert eleştirisi iç içe geçmiştir. *Vatandaş'a* göre, 1908 Devrimi bu zulmü bitirmiş, köylünün özgürleşmesini getirmiş ve getirmektedir. Artık herkes “bu toprağın yoldaşı”, yani “vatandaş” olmuştur. “Millet Meclisi” açılmıştır. Bu iyilik,

30 “Vatandaş Niçin Çıkıyor?”, *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.s.1-3.

31 A. İsmet, “Köylü Kardeşlerim”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.4.

32 “Nasıl Gelmiş Neler Yapmışız”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.3.

33 A. İsmet, “Serbest Olalım”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.1.

34 Tahsin, “Köylülere”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.2.

köylüyü ezen ve öldüren istibdadı yıkmaya, onun kanlı tacını, tahtını parçalayıp devirmeye karar veren İttihat ve Terakki Cemiyeti sayesinde gerçekleşmiştir. Vatanını seven ve köylüye güvenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, köylünün kurtarıcısı ve destekçisidir. Köylü yakında belini doğrultacak, gelişecek, mutlu olacaktır. Gözünü açmalı, kendisinin de şehirliler gibi insan olduğunu anlamalı, kimseye kölelik etmemelidir. Köylünün Hürriyet Devrimi'nden sonraki durumu İstibdat dönemiyle kıyaslanamayacak da olsa, köylünün bugünkü duruma rıza göstermeyip daha fazlasını istemeye hakkı da vardır³⁵.

Vatandaş'ta köylünün durumunun eleştirisi, daha çok Eski Rejim dönemiyle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla *Vatandaş*'ın bu noktadaki tavrı, Enis Aveni Bey'in yukarıda aktarılan - ve Parvus'un birkaç yıl sonraki yazılarını andıran - eleştirel duruşundan farklılık gösterir.

4.3. Pratik Bilgi ve Eğitim

Köylünün sadece dünya görüşü itibarıyla değil, yaşam ve üretim tarzıyla da çağdaşlaşmasını, teknolojik yeniliklerden yararlanmasını, üretimi geliştirmesini savunan *Vatandaş*, pratik ve teknik yayımlarda bulunmuştur. Mesela kolera salgınına karşı koruyucu tedbirler³⁶; toprağın nasıl ve hangi tür saban ile sürülüp hazırlanacağı, gerekli araçların ucuza nereden temin edileceği³⁷; köy düğünlerinin gereksiz / fazla masrafla yapılması, bu düğünlerde içki içilip silah atılması gibi alışkanlıkların zararları³⁸; tarlaya tohum ekmenin doğru zamanlaması ve verimli çalışabilmek için sabanda hangi uzunlukta boyunduruk kullanılması gerektiği³⁹ gibi konularda köylüye pratik bilgiler verilmiş, tavsiyelerde bulunulmuştur.

Vatandaş'ın, üzerinde büyük hassasiyetle durduğu konu, köylünün eğitim-öğretimi, köy okulları ve köy öğretmenleridir. Köylerde okullar açılması, bu okullarda imamların değil öğretmenlerin ders vermesi, köylülerin çocuklarını okula göndermesi gerektiği sürekli vurgulanmıştır⁴⁰.

35 Son iki paragraf için bkz. "Vatandaş Niçin Çıkıyor?", *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.s.1-3; "Şanlı Bayrağımız", *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.s.3-4; Serez Mutasarrıfı Hüseyin Kazım, "Vatandaş", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.s.2-3; Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, "Türklerde Kardeşlik Duygusu", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3; Kazım Nami, "Askerliği Seviniz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3; "10 Temmuz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.4; A. İsmet, "Köylü Kardeşlerim", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.4; "Şimendifer Yolları", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel), s.3; "Neler Var, Neler Yok!", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel), s.4; Tahsin, "Köylülere", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.2; Rasim Haşmet, (başlıksız), *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.s.2-3.

36 "Hastalık", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.3.

37 Elif, "Topraklarımızı Güzel İşleyelim", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.4.

38 "Köy Düğünü", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.3. Bu yazı, *Vatandaş*'tan aktarılarak Köylü gazetesi tarafından da yayımlanmıştır. Bkz. "Köylü Düğünü", *Köylü*, Üçüncü Sene Numara: 702 (14 Kanunuevvel 1326), s.2.

39 Elif, "Ekincilik", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.4. Yazar burada, geçende tohumları ilaçlama yolunu anlattığını ifade eder. Sözünü ettiği yazı görülemedi.

40 Bir Köylü, "Köylü Kardeşlerimizden Bir Mektup - *Vatandaş* Gazetesine", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.1; A. İsmet, "Köylerde Mektepler", *Vatandaş*, İkinci Sene

Gazetede yazılarda, geçmişte çok parlak devirler geçiren İslam âleminin ve Türklerin bugünkü düşkün durumuna ve cahilliğine, Avrupa'nın gelişmişliğine dikkat çekilmiş; dalmış olunan uykudan uyanma, çok çalışma, birlik olma, ilerleme, gelişme, eskiden sahip olunan iyi özellikleri yeniden edinme ve böylece eskisi gibi parlak bir gelecek kurma temennisi dillendirilmiştir⁴¹. Eğitim-öğretimden başka, ilerlemek için yapılması gereken, "fikri serbest bırakmayan murdar engelleri parçaladıktan sonra yorulmayarak çalışmak"tır. İnsan, akli ile her şeyi değiştirebilir. İnsan hep çalışmalıdır⁴².

Bir yandan Avrupa'nın gelişmişliğinin örnek gösterilmesi, diğer yandan "kardeşlik" gibi "bize ait" eski yüksek değerleri ve iyi özellikleri yeniden canlandırma düşüncesi⁴³, o iyi bilindik ve sadece Türkiye'ye özgü olmayıp, Batılı olmayan ülkelerde sıkça gözlemlenen "uygarlık-kültür ikilemi"ni yansıtmaktadır.

Vatandaş, köylüye yurttaşlık görevlerini öğretmeye çalışmıştır: vergi vermenin (köylünün yararına olduğu gerekçesiyle) gerekliliği, askerliği sevmek, donanmaya yardım gibi konularda telkinlerde bulunmuştur⁴⁴.

4.4. Osmanlı Vatanseverliği ve Antiemperyalizm

Vatandaş, Osmanlı ve yurtsever bir yayındır. Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı unsurları arasında kardeşliği, birliği ve ayrıca vatan sevgisini geliştirmeye büyük önem vermiş, bu yönde yoğun telkinde bulunmuştur⁴⁵. Bu minvaldeki ilginç örneklerden biri, Yunanistan'ın Osmanlı Rumlarını kışkırtmasına karşılık Müslüman köylülere, Rum vatandaşlarla iyi geçinme uyarısında bulunulmasıdır. *Vatandaş*'a göre, böylece bir vatanın evladı olduğumuzu anlamayanlar da anlayacaklardır⁴⁶.

Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.1; Müderris Yusuf Ziyaeddin, "Çocuklarımızı Mektebe Verelim", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.1; Tahsin, "Köylülere", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.2; Necip Necati, "Köy Hâceleri – Muallimler", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.3; "Köy Düğünü", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.3.

41 Âyandan Manastırlı İsmail Hakkı, "Kuran-ı Kerim'den Büyük Mürşit Olamaz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.s.1-2; Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, "Türklerde Kardeşlik Duygusu", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3; Müderris Yusuf Ziyaeddin, "Çocuklarımızı Mektebe Verelim", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.1.

42 M. N., "İlerlemek İçin Ne Lazımdır?", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.3.

43 Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, "Türklerde Kardeşlik Duygusu", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3.

44 "Vatandaş Niçin Çıkıyor?", *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.s.1-3; Kazım Nami, "Askerliği Seviniz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3; Fraşerli Ayın. Hikmet, "Musahabe 1 Köylü Kardeşlerime", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.2; "Kurban Bayramı", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.2.

45 "Vatandaş Niçin Çıkıyor?", *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.s.1-3; "Şanlı Bayrağımız", *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.s.3-4; "Köylü Şarkısı", *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.4; Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, "Türklerde Kardeşlik Duygusu", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3; Kazım Nami, "Askerliği Seviniz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3; "Kurban Bayramı", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.2.

46 (Başlıksız), *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.4.

Bilindiği üzere, II. Meşrutiyet döneminde halkçılık ve köycülük esas itibarıyla Türk milliyetçiliği ile el ele gitmiştir. Hâlbuki *Vatandaş*, milliyetçi (Türkçü) olmayan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır ve bu açıdan dikkat çekicidir.

Vatandaş'ta büyük devletlere karşı "antiemperyalist" denebilecek bir tavır sergilenmiştir. *Vatandaş*'a göre, İstibdat rejiminin zaafalarını gören yabancı devletler mukaddes vatanımızı parçalamak, aralarında paylaşmak için birleşmiş ve bu yolda ilerlemişlerdir. Hıristiyan köylülerimizi aldatmış, kendi memleketlerini kendi elleriyle düşmana vermeleri için onları uğraştırmaya başlamışlardır. Vatandaşlar birbirine girmiş, kan dökülmüştür. Yabancı devletler hükümetimize karışmış, çoğu kez zararımıza çalışmışlardır⁴⁷. Bize "ölü adam" diyen Frenkler, milleti soymaya dalan II. Abdülhamit rejimi uyurken, memleketimizi elimizden almaya karar vermişlerdir⁴⁸. 1908 Devrimi sayesinde nail olunan hürriyet ve istiklal nimetinin hakkı çalışarak verilmelidir⁴⁹. Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit döneminin aksine, artık büyük devletlere karşı başı dik bir duruş sergilemeye başlamıştır⁵⁰.

5. Köylüye Doğru

Hedef-kitle olarak köylüyü belirleyen *Vatandaş* bu hedefine ulaşmak için, köylünün anlayabileceği düzeyde gayet sade bir dil kullanmıştır⁵¹. Yazılar hemen tamamen söyleşi tarzındadır ve doğrudan doğruya köylüye hitaben kaleme alınmıştır. Köylülüğün büyük oranda okuma-yazma bilmediği dikkate alınarak, okuma-yazma bilenlerin bilmeyenlere okuması, okuma bilmeyen köylünün gazeteyi bilenlere okutması ricalarında bulunulmuştur⁵².

Köylüyle iletişim kurabilmek için dinî enstrümanlar (ayet, hadis veya dinsel atıf) kullanılmaktan⁵³ başka, samimi bir üslubun benimsendiği görülmektedir. Bu samimiyetin boyutlarından biri, gazete idarecilerinin (erkekler tarafından çıkarılan kadın dergilerinde görüldüğü gibi) kimliklerini ("şehirli" olduklarını) gizlememesidir. İkinci olarak, *Vatandaş* hem şehirlilerin köylüler için çıkardığı bir gazete olarak kendine (şehirlilere) yönelik özeleştirilerde bulunmuş hem de sıkça medhüsenâ ettiği köylüleri yer yer eleştirmekten çekinmemiştir⁵⁴. Bu sınırlı eleştiriyen

47 "Vatandaş Niçin Çıkıyor?", *Vatandaş*, Birinci Sene Numara: 1, s.s.1-3.

48 Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, "Türklerde Kardeşlik Duygusu", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3.

49 Âyandan Manastırlı İsmail Hakkı, "Kuran-ı Kerim'den Büyük Mürşit Olamaz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.s.1-2.

50 "Neler Var, Neler Yok!", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.4.

51 Bunun tek istisnası, Meclis-i Âyan üyesi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin makalesidir; bkz. Âyandan Manastırlı İsmail Hakkı, "Kuran-ı Kerim'den Büyük Mürşit Olamaz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.s.1-2.

52 Künyedeki uyarılar yanında, çıkış yazısına bkz.

53 Örneğin bkz. Âyandan Manastırlı İsmail Hakkı, "Kuran-ı Kerim'den Büyük Mürşit Olamaz", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.s.1-2; Serez Mutasarrıfı Hüseyin Kazım, "Vatandaş", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.s.2-3; Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, "Türklerde Kardeşlik Duygusu", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.3; "Hastalık", *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.3; Rasim Haşmet, (başlıksız), *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.s.2-3.

54 Bu eleştirel söylemin en belirgin örneğini, o dönemde Serez mutasarrıfı olan Hüseyin Kazım Kadri Bey vermiştir. Ona göre, perişanlığında ve sefaletinde köylünün kendisinin de suçu vardır. Köylünün bir kabahati olmuş ise bu; şimdiye kadar köylüyü ezen, kendisi yaşamak için köylüyü

rağmen, gazetede köylünün kısmen idealize edildiği ve sıkça pohpohlandığı görülmektedir. Bunların yanında, bir köylünün, *Vatandaş* yazarlarının köyleryi iyi bilmediği ve hükümetin köylüyü unuttuğu şeklindeki eleştirilerini içeren mektubuna gazetede yer verilmiştir⁵⁵.

II. Meşrutiyet döneminde “halka doğru” gitmenin somut örnekleri görülmüştür⁵⁶. *Vatandaş* bu bağlamda iki açıdan dikkat çeker. Öncelikle, köylüye ulaşma gayesiyle çıkarılan gazetenin bizzat kendisi (köylerde bedava dağıtılması) başlı başına bir “halka doğru” faaliyeti olarak değerlendirilebilir. İkinci olarak, bu gazetenin bazı yazarları, kendilerinin verdikleri bilgiye göre, köylere gitmektedirler. Mesela Rasim Haşmet Bey ve “mektepe görmüş bir çiftçi” olduğunu ifade eden “Elif.” imzalı yazar, köylere gittiklerini dile getirmekte ve orada gördüklerini, yaşadıklarını anlatmaktadırlar⁵⁷. Tanıdığı köylülerden söz eden Necip Necati Bey, okurda köyleryi ziyaret ettiği izlenimi uyandırmaktadır⁵⁸.

Sonuç

Tanin gazetesi yazarı Ahmet Şerif Bey’in ünlü Anadolu gezileri, ilk “halka doğru” pratiklerinden sayılabilir⁵⁹. Ahmet Şerif Bey’in bu uzun geziye 1909’da başladığı, *Tanin*’de ilk tefrikaların (*Vatandaş*’ın yayın hayatına girdiği) Temmuz 1909’da yayımlandığı, bu gezinin İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından teşvik edildiği, Cemiyet’in nizamnamelerinde yer alan ilgili (kulüpler / köylülüğe ilişkin) maddeler hatırlandığında, Selanik Üçüncü Kulübü’nün çıkardığı *Vatandaş*’ın bir “tesadüf” veya “bireysel / yerel inisiyatif” olduğunu düşünmek güçleşmektedir. Üstelik 1909’da halkçı / sosyalist düşüncenin Selanik ve çevresinde revaçta olduğunu da kaydetmek gerekir⁶⁰.

Ama herhâlde daha belirleyici olan, 31 Mart Vakası deneyimidir. Daha yukarıda da belirtildiği gibi, 31 Mart, İttihatçılara, köylülüğe daha çok önem vermeleri gerektiğini göstermiş olmalıdır. *Vatandaş*, 31 Mart’tan (Nisan 1909) sadece iki ay kadar sonra, “karşıdevrim” girişiminin anısı henüz gayet taze iken

öldüren, köylünün fakirliğiyle servet edinen, köylünün aczi ve zaafıyla kuvvetlenen adamları görmemesi ve yakayı onlardan kurtaracak kadar azim ve fikir sahibi olmamasıdır. Köylünün taptığı Allah’ın dini bu hainlere lanet eder ama köylü bu gerçeklerden habersizdir. Kendisinin de yaşamak ve mutlu olmak için büyük bir hakkı bulunduğunu bilmemektedir. Bu nedenle de her fenalığa tahammül etmiştir; bkz. Serez Mutasarrıfı Hüseyin Kazım, “*Vatandaş*”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 41 (10 Temmuz 1326), s.s.2-3.

55 Bir Köylü, “Köylü Kardeşlerimizden Bir Mektup – *Vatandaş* Gazetesine”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 42 (29 Teşrinievvel 1326), s.1.

56 Konuyla ilgili olarak bkz. Arda Odabaşı, “İlk Türk ‘Halka Doğru Gitme’ Eylemi ve İlk ‘Halka Doğru Gidenler’”, *Teori*, S.204 (Ocak 2007), s.s.40-55; İ. Arda Odabaşı, “Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti ve Mecmuası”, *Müteferrika*, Sayı: 38 (Güz 2010), s.s.105-117.

57 Rasim Haşmet, (başlıksız), *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.s.2-3; Elif., “Ekincilik”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.4.

58 Necip Necati, “Köy Hâceleri – Muallimler”, *Vatandaş*, İkinci Sene Numara: 45 (24 Teşrinisani 1326), s.3.

59 Odabaşı (2007), s.42.

60 İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı’da Sosyalizm Türkçülük ve İttihatçılık – Rasim Haşmet Bey*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2011, s.s.15-45.

yayın hayatına sokulmuştur. *Vatandaş*'ın sosyalist yazarı Rasim Haşmet Bey, daha o günlerde 31 Mart'ı "sınıfsal bir çatışma" olarak açıklama eğilimindedir⁶¹.

Gerçekten de İTC'nin 31 Mart Vakası'ndan sonra köylülüğe yöneldiğinin göstergeleri bunlarla sınırlı değildir. İstanbul'da İTC Süleymaniye Kulübü'nün 1909-1910'da çıkardığı *Işık* dergisi bir diğer belirgin örnektir. *Işık*, *Vatandaş* gibi gazete değil, dergidir ama bir İTC kulübü tarafından çıkarılmasıyla, 1909 yılının sonlarında yayın hayatına girmesiyle, hedef-kitlesinin köylülük olmasıyla, Anadolu köylerine parasız dağıtılmasıyla, gayet sade diliyle ve yayın çizgisiyle *Vatandaş*'ı fazlasıyla andırmaktadır. 1909 yılının Aralık ayında yayın hayatına giren⁶² *Işık*'ın çıkış yazısı, "Sevgili Köylü Kardeşlerimize" başlığını taşımaktadır⁶³.

Rasim Haşmet gibi ilk Türk sosyalistlerinin de yazdığı İttihatçı *Vatandaş* gazetesi, sadece Türk halkçılığının ve köycü söylemin ilk, "erken" (milliyetçi olmayan) ve tipik örneklerinden biri olmak bakımından değil, aynı zamanda, İttihatçıların, (uygulamada ne kadar başarılı oldukları tartışmalı olmakla birlikte⁶⁴) yeni rejimi nasıl ayakta tutacaklarını kavramış olmalarını göstermesi bakımından da önemlidir.

61 Rasim Haşmet, "Mutlakıyet-i İdare ve İmtiyâzât-ı Sunûf", *Bahçe*, Birinci Sene İkinci Cilt Numara: 39 (5 Mayıs 1325), s.193. Ayrıca bkz.: Odabaşı, s.s.199-200, 253.

62 Türkiye kütüphanelerinde ilk üç sayısı bulunan dergide gün ve ay belirtilmemiştir. İlk sayıda "1325", son iki sayıda ise "1326" yılı görülmektedir. Tanin gazetesindeki bir duyuru sayesinde ilk sayısının Aralık 1909'da yayımlandığı anlaşılmaktadır. Bkz.: "Işık", *Tanin*, İkinci Sene Numara: 464 (4 Kanunuevvel 1325 / 17 Kanunuevvel 1909), s.s.2-3. İkinci sayısı ise, 1910 yılının Nisan ayında çıkmıştır. Bkz.: "Işık", *Tanin*, İkinci Sene Numara: 591 (12 Nisan 1326 / 25 Nisan 1910), s.s.3-4.

63 "Sevgili Köylü Kardeşlerimize", *Işık*, Numara: 1 (1325), s.s.2-4.

64 Bu konuda bkz.: Feroz Ahmad, "Genç Türklerin Tarım Politikası", *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Kaynak Yayınları, İstanbul, Mart 1996, s.s.61-83.

KAYNAKÇA

I. Gazete ve Dergiler

<i>Bahçe</i>	(Selanik)
<i>Işık</i>	(İstanbul)
<i>Köylü</i>	(İzmir)
<i>Rumeli</i>	(Selanik)
<i>Tanin</i>	(İstanbul)
<i>Tenvir-i Efkâr</i>	(Selanik)
<i>Vatandaş</i>	(Selanik)
<i>Zaman</i>	(Selanik)

II. Kitap ve Makaleler

- AHMAD, Feroz, "Genç Türklerin Tarım Politikası", *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Kaynak Yayınları, İstanbul, Mart 1996
- ARIKAN, Zeki, *İzmir Basın Tarihi (1868-1938)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2006.
- DURU, Kâzım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957.
- ODABAŞI, Arda, "İlk Türk 'Halka Doğru Gitme' Eylemi ve İlk 'Halka Doğru Gidenler'", *Teori*, S.204, Ocak 2007.
- _____, *Osmanlı'da Sosyalizm Türkcülük ve İttihatçılık - Rasim Haşmet Bey*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2011.
- _____, "Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti ve Mecmuası", *Müteferrika*, S.38, Güz 2010.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Rumeli Matbaası, Selanik, 1326.
- TROTSKY, Leon, "The Young Turks", (<http://www.marxists.org/archive/trotsky/1909/01/1909-turks.htm>).
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler* Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.